

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ РИЗИКІВ ТА ЗАГРОЗ СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE MAIN THREATS AND RISKS TO THE ECONOMIC SECURITY SYSTEM OF UKRAINE

Мельник В.І., докторант кафедри адміністративного,
господарського права та фінансово-економічної безпеки

Сумський державний університет

Статтю присвячено дослідженню питання загальної характеристики основних ризиків та загроз системі економічної безпеки України. Наголошено, що національна система економічної безпеки держави як багатогранна та складна сукупність елементів, що охоплює надзвичайно широке (порівняно з іншими безпековими складниками) коло сфер відносин, систематично піддається деструктивному (як внутрішньому, так і зовнішньому) впливу. Зважаючи на активний перебіг широкого спектра глобалізаційних (зокрема й економічних) процесів, часту появу нових викликів перед державою, в економічній сфері постійно виникають нові загрози та ризики перед національною економікою. Вказане становище вкотре актуалізує питання потреби у вивченні й дослідженні основних ризиків та загроз системі економічної безпеки України. Це, безперечно, мотивується потребою в подальшому більш детальному аналізі останніх з очевидною метою – розробкою й подальшим впровадженням як організаційного, так і правового інструментарію для застосування інноваційних дієвих форм, методів і засобів із реальної їм протидії. Також це сприятиме необхідному підвищенню рівня стійкості системи економічної безпеки України, що вкрай важливо, зважаючи на помітно особливу роль економіки для більшості сучасних держав.

Ураховуючи особливості системи економічної безпеки України, теоретичні напрацювання вітчизняних й іноземних дослідників, а також беручи до уваги чинне законодавство, нами виокремлено та проаналізовано найчастіше згадувані погляди щодо ризиків і загроз указаному складнику державної безпеки. Звернено увагу на актуальні серед них та підтримано позиції науковців щодо потреби у вдосконаленні системи економічної безпеки України для ефективної їй протидії.

На основі встановленого висловлено свою точку зору щодо основних загроз системі економічної безпеки України. Запропоновано авторську градацію останніх з урахуванням реалій сьогодення та очевидних уразливостей вітчизняної системи економічної безпеки.

Ключові слова: безпека, національна економіка, загрози, ризики, система економічної безпеки України.

The article is devoted to the issue of general characteristics of the main threats and risks in the system of economic security of Ukraine. It is noted that the national system of economic security of the state, as a multifaceted and complex set of elements, covers an extremely wide range of components as compared to other security issues, and the spheres of relations are systematically exposed to destructive both internal and external impact. Given the active course of a wide range of globalisation processes, including economic processes, the frequent emergence of new challenges to the state in the economic sphere constantly presents new threats and risks to the national economy. This situation once again raises the issue of the need to study and study the main threats and risks to the economic security system of Ukraine. This is undoubtedly motivated by the need for further more detailed analysis of the latter with the obvious goal, namely the development and further implementation of both organizational and legal tools for the use of innovative effective forms, methods and tools to combat them. It will also contribute to the necessary increase in the level of stability of Ukraine's economic security system, which is extremely important, given the markedly special role of the economy for most modern states.

Taking into account the peculiarities of Ukraine's economic security system, theoretical developments of domestic and foreign researchers, as well as taking into account current legislation, the most frequently mentioned views on threats and risks to this component of state security are identified and analyzed. Attention is drawn to the current number of them in the current difficult period and supported the position of scientists on the need to improve the economic security of Ukraine to effectively counter them.

Based on the established, his point of view was expressed on the main threats to the economic security system of the Ukrainian state. The author's gradation of the latter is offered taking into account the realities of the present and obvious vulnerabilities of the domestic system of economic security.

Key words: security, national economy, threats, risks, system of economic security of Ukraine.

Поточні кризові тенденції й наслідки дії негативних факторів минулого на національне економічне середовище суттєво позначаються на рівні його стійкості та необхідному поступальному і збалансованому розвитку. В умовах появи й посилення деструкції в різних сферах економічних відносин і неефективності багатьох державних механізмів з урегулювання дискусійних аспектів, дотичних до окресленого напрямку, є реальна ймовірність зростання кількості ризиків та загроз усій системі економічної безпеки України. З огляду на це, виникає об'єктивна потреба у вивченні та змістовному дослідженні питання ризиків і загроз аналізованій системі, зважаючи на часту зміну кількісного й видового складів останніх, а також ступеня вразливості її елементів та механізмів на сучасному етапі. Питання загроз набуває особливої гостроти внаслідок затвердження нової редакції Стратегії національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» від 14.09.2020 р. № 392/2020 [1], якою передбачено спектр таких чинників серед усього сектору національної безпеки.

Першочергово сфокусуємо свою увагу на питанні загроз. В аспекті таких загроз сектору безпеки В.П. Гор-

булін і А.Б. Качинський наголошують на потребі у їх репрезентуванні як родової ознаки безпеки (можливість чи неминучість виникнення соціальних, природних або техногенних явищ із прогнозованими, але неконтрольованими небажаними подіями, що можуть статись у певний момент у межах певної території, спричинити смерть людей чи завдати шкоди їх здоров'ю, призвести до матеріальних і фінансових збитків тощо) [2, с. 14, 27–28]. Ідеться про фактори штучного чи природного походжень, які можуть суттєво позначатися на усталеному порядку та прийнятних умовах для більшості соціуму і, відповідно, держави, сприяючи їх нормальному існуванню та функціонуванню. Водночас варто усвідомлювати, що ступінь ураження від того чи іншого чинника може різнитися, спираючись на сукупність обставин для кожного періоду, й призводити до різних складних наслідків.

Загрози є передумовою появи заходів із забезпечення безпеки – необхідного становища для дієвого й систематичного функціонування публічних інституцій, приватного сектору, сприяючи задоволенню тих чи інших потреб й успішній реалізації відповідних інтересів. Очевидно, що вони є і будуть завжди, що зумовлюється зако-

номірностями існування держави та перебігу економічних процесів.

Це ж стосується й економічного складника національної безпеки України, яка, будучи її органічним і важливим елементом, відіграє важливу роль у будь-якій державі. Це зумовлено тими її властивостями й характеристиками, які притаманні згаданій системі, а також реальною залежністю країни від їх економік, які демонструють можливості останніх у різних сферах.

Варто зауважити, що в цьому контексті особливими властивостями системи економічної безпеки України є багаторівневність й розгалужена мережа взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів та зв'язків. Окрім іншого, це вказує на існування широкого спектра різних за походженням, характером та складністю загроз аналізованій системі, внаслідок реалізації яких можуть виникати кризові явища в різних галузях національної економіки.

Теза про існування значної кількості цих чинників підтверджується в багатьох наукових дослідженнях науковців і фахівців із питань безпеки. Наприклад, В.П. Приходько вважає, що доцільно виділити такі ключові економічні загрози: 1) посилення структурної деформації економіки; 2) зниження інвестиційної та інноваційної активності та розпад науково-технічного потенціалу; 3) тенденція до перетворення України на паливно-сировинну периферію розвинутих країн; 4) посилення залежності від імпорту; 5) вплив із країни валютних ресурсів; 6) поглиблення майнового розшарування суспільства; 7) високий рівень зовнішнього та внутрішнього боргу; 8) надмірну відкритість економіки; 9) криміналізацію економічних відносин [3, с. 13]. Водночас В.В. Мартиненко акцентує увагу на існуванні: 1) надмірної залежності України від зовнішньоекономічної кон'юнктури; 2) недостатнього розвитку внутрішнього ринку та постійного погіршення стану зовнішньоторгового балансу; 3) енергетичної залежності від імпорту нафти і газу; 4) соціальної нерівності та високої диференціації доходів населення; 5) погіршення стану фізичного здоров'я людей; 6) депопуляції; 7) низької якості вітчизняної аграрної продукції як наслідку неналежних умов зберігання; 8) цінової недоступності певних продовольчих товарів для окремих верств населення [4, с. 42–43]. Ю.П. Дудка виокремлює такі загрози: 1) відсутність експортно-імпоротної збалансованості, значне від'ємне зовнішньоторгове сальдо; 2) нераціональну структуру експорту, надмірний вивіз сировинних ресурсів; 3) нерозвиненість фінансової, організаційної та інформаційної інфраструктури підтримки конкурентоспроможності українського експорту; 4) недостатній державний контроль за здійсненням експорту та імпорту; 5) надмірну відкритість економіки України, невважену лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності; 6) залежність процесу реформування економіки України від надання іноземних кредитів та іншої іноземної допомоги; 7) зростання зовнішньої заборгованості, нераціональне використання іноземних кредитів; 8) витіснення України з частини зовнішніх ринків збуту продукції, зокрема і в країнах СНД та Східної Європи; 9) монопольну залежність України від імпорту з країн СНД багатьох видів продукції стратегічного характеру (газ, інші джерела енергії), відсутність географічної збалансованості; 10) ввезення в Україну технічно застарілих та екологічно небезпечних виробництв; 11) «витіснення» іноземними товарами вітчизняної продукції з внутрішнього ринку, з огляду на вступ до Світової організації торгівлі; 12) здійснення міжнародних економічних санкцій проти України або проти країн, із якими Україна має значний товарообмін [5, с. 26].

Необхідно зазначити, що цьому присвячували увагу не тільки в наукових колах, але й на офіційному рівні. Свідченням цього є відповідні позиції у деяких законодавчих актах та інших документах у різні періоди незалежності. Проте варто зауважити, що в цьому разі акцент робився на

загрозах усій національній безпеці України та, відповідно, була відсутня деталізація за різними її підсистемами.

Щодо визнання державою цих чинників, то Стратегією національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» від 14.09.2020 р. № 392/2020 [1] визначено перелік поточних і прогнозованих загроз національній безпеці та національним інтересам України. Серед них, безпосередньо орієнтованих на економічний складник, доцільно виділити: 1) зростання нерівності, збереження інших фундаментальних дисбалансів світового розвитку; 2) докорінну трансформацію економіки, внаслідок стрімких технологічних змін; 3) поширення міжнародної злочинності, зокрема й легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом; 4) невизначеність і непредбачуваність розвитку ситуації у світі; 5) посилення міжнародної конкуренції із застосуванням усіх інструментів національної сили (політико-дипломатичних, воєнних, економічних, інформаційно-психологічних, кіберзасобів); 6) зростання викликів трансатлантичній та європейській єдності; 7) продовження гібридної війни з боку Російської Федерації із застосуванням політичних, економічних, інформаційно-психологічних, кібер- і воєнних засобів; 8) недостатню ефективність державних органів, що ускладнює вироблення і реалізацію ефективної політики; 9) непослідовність та незавершеність реформ і корупцію, що перешкоджають виведенню української економіки з депресивного стану, унеможлиблюють її стале і динамічне зростання, підвищують уразливість до загроз, підживлюють кримінальне середовище; 10) недостатній захист права власності, повільний розвиток ринкових відносин у ключових сферах, зокрема і в користуванні землею і надрами, значна роль державного сектору в економіці, недосконалість та фрагментарність законодавства стримують економічне зростання, залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій; 11) недостатній рівень конкуренції та панування монополій, зокрема і в енергетичній сфері та інфраструктурі, низька енергоефективність зменшують конкурентоспроможність України, загрожують добробуту її громадян; 12) відсутність прогнозованих обсягів інвестування [1]. Безумовно, такі загрози несуть реальні (як очевидні, так і залежно від конкретних обставин) латентні ризики для вітчизняного економічного сектору, більшість із яких певною мірою одночасно охоплюють декілька різних галузей економіки і в майбутньому негативно позначаються на всій економічній системі.

Не менш значущим аспектом у питанні визначення та характеристики складників системи економічної безпеки України слід визнати ризики для останньої. З огляду на явні загрози економічному складнику, посилення впливу деяких із них часто може призводити до виникнення певних ризиків для національної економіки, що зумовлює доцільність аналізу вказаної проблематики. Погоджуємося з думкою Т.В. Наумової, що економічна сфера схильна до безлічі ризиків, пов'язаних із невизначеністю розвитку виробничих систем і відносин. Економіка включає ризики як стимулювального фактора розвитку суспільства [6, с. 69]. Вочевидь, така схильність впливає на її безпековий компонент, що й вимагає особливої уваги до питання визначення та дослідження цих ризиків.

Це також зумовлюється тією обставиною, що відсутність належного оперативного реагування з боку відповідних суб'єктів системи економічної безпеки України може призвести до появи вже нових ризиків для цього ж складника державної безпеки. Таке становище може суттєво ускладнити перебіг багатьох значущих процесів у економічній сфері, негативно позначившись на її розвитку.

Як зазначає С.В. Фесік, в економічній науці розуміння ризику зазнавало змін залежно від етапу розвитку економічної теорії в цілому. Так, у класичній економічній теорії ризик розглядався як своєрідна плата й ототожнювався з імовірністю скорочення прибутку. У неокласичній

теорії ризик асоціювався з коливаннями прибутку (маргінальний підхід). Кейнсіанська теорія зробила свій внесок шляхом обґрунтування класифікації економічних ризиків залежно від непередбачених обставин, виділення кредитних і інфляційних ризиків, компенсаційних витрат для покриття ризиків. Сучасні економічні теорії використовують оптимізаційні підходи в управлінні, а також моделі створення оптимального інвестиційного портфеля, розміру капіталу. Таким чином, економічна природа ризиків пов'язана з такими поняттями, як витрати, прибуток, капітал [7, с. 71].

Водночас багато таких ризиків часто носять комплексний характер, охоплюючи декілька безпекових систем. З іншого боку, цілком виправдано, що деякі вказані ризики не завжди стосуються всіх підсистем економічної безпеки України. Наприклад, Т.М. Матаєв виділяє такі ризики: 1) класичні (що виникають під час розвитку, цінові і виробничі ризики) і спеціальні (ринкові, валютні, зміни відсотків, політичні, експлуатаційні та управлінські, нестачі сировини і матеріалів, форс-мажорні події); 2) проєктні (комерційні, конструкційні, експлуатаційні), політичні та регулятивні (потенційні конфлікти між різними органами регулювання, адекватність державної структури і ризик зміни в регулятивному середовищі; політика встановлення цін і тарифів, ризик зміни економічної і політичної ситуації; перерозподіл суспільного управління; проведення переговорів після підписання контрактів); 3) об'єктивні (відбуваються в кожному разі, наприклад, від змін у попиті або факторів, що впливають на витрати з будівництва та експлуатації) і суб'єктивні (виникають у результаті поведінки учасників проєкту. Наприклад, зміни в нормах, які можуть вплинути на дохід, генерований проєктом) [8, с. 7]. М.Ю. Соколов та С.В. Маслова за галузевим критерієм виокремлюють такі ризики: 1) будівельні, технічні (помилки проєктування, невідповідності об'єкта заданим техніко-економічними показниками, недотримання термінів будівництва або його незавершення, невідповідності об'єкта заданим техніко-економічними показниками, неналежної якості будівництва тощо); 2) комерційні (попиту товарів, послуг, вироблених партнерами, спричинений неточністю в прогнозуванні ринку або умов експлуатації об'єкта, відкличання ліцензій та дозволів, ненадання послуг партнером або надання партнером послуг неналежної якості та ін.); 3) фінансові (зміни процентних ставок, курсів валют, рівня інфляції, а також неотримання (недоотримання) фінансування проєкту, зокрема й за рахунок залучених коштів, недосягнення фінансового закриття та ін.); 4) правові (зміни в законодавстві); 5) політичні (зміни політичної кон'юнктури і управлінської структури, страйків і заворушень, націоналізації та ін.); 6) екологічні та соціальні (заподіяння шкоди навколишньому середовищу, соціальної напруженості серед місцевого населення та ін.) [9, с. 105].

Особливу увагу питанню ризиків приділено в дисертаційному дослідженні С.В. Фесік [7]. Так, авторка пропонує власну градацію ризиків, які можуть виникати під час забезпечення економічної безпеки у сфері реалізації державних програм із залученням державно-приватного партнерства: 1) ризик втрати контролю суб'єктом у процесі реалізації програми (залучення приватного сектору до процесу ухвалення рішення щодо встановлення цін на послуги і форми надання послуг зменшує можливість держави впливати на зазначені питання); 2) ризик збільшення бюджетних витрат (під час розгляду питання про організацію державно-приватного партнерства не завжди коректно враховуються всі фінансові наслідки для бюджету, що призводить до збільшення витрат бюджету на надання певного виду послуг); 3) ризик неможливості коригування умов угоди, контракту; 4) політичні ризики (ефективна організація державно-приватного партнерства вимагає високого рівня кваліфікації від державних

і муніципальних службовців, залучених до процесу ухвалення рішень. В іншому разі створення державно-приватного партнерства з прорахунками з боку держави загрожує серйозними політичними наслідками) [7, с. 43]; 5) ризик недосягнення результату, падіння ефективності і якості послуг (погано структуровані контракти можуть призвести до неефективного надання послуг приватним сектором, оскільки приватний сектор зацікавлений у підвищенні прибутку) [7, с. 43]; 6) ризик недостатньої конкуренції (однією з необхідних умов для організації державно-приватного партнерства є можливість використання механізму ринкової конкуренції. Якщо існує край обмежена кількість потенційних конкурентів, які мають відповідний досвід і кваліфікацію для надання послуги необхідної якості за цих фінансових умов, то реальної конкуренції може не виникнути) [7, с. 43]; 7) ризик невиконання партнером договірних зобов'язань, неспроможності приватного партнера (затягування термінів виконання, підвищення витрат або невиконання умов угоди); 8) форс-мажорні ризики (стихійні природні явища, екстремальні ситуації: військові дії, епідемії, страйки; заборонні акти держави: оголошення карантину, обмеження перевезень у певних напрямках, заборона торгових операцій з окремими країнами внаслідок застосування міжнародних санкцій і ін.) [7, с. 44]; 9) ризик змін проєкту державно-приватного партнерства, не передбачених в угоді про державно-приватного партнерства, які можуть призвести до розбіжностей сторін і дострокового припинення відносин [7, с. 80–81]. Ю.П. Дудка називає такі глобальні ризики економічної безпеки України: 1) невідповідність більшості фактичних значень показників безпеки пороговим; 2) обмеженість доступу до джерел іноземного інвестування; 3) зростання кількості безробітного населення у світі; 4) вплив цінних коливань світових енергетичних ринків на внутрішній ринок; 5) зростання частки іноземного фінансування наукових та науково-дослідних робіт; 6) посилення демографічної кризи, зменшення природного приросту населення в одних регіонах світу і неконтрольоване його зростання в інших; 7) значний відтік працездатного населення; 8) незбіг цілей іноземного капіталу з інтересами економічного розвитку України; 9) залежність процесу реформування економіки України від надання іноземних кредитів та іншої іноземної допомоги [5, с. 26].

Зважаючи на результати таких напрацювань, а також на багатогранність, складність та змінність елементного й видового складів системи економічної безпеки України, вбачається за доцільне запропонувати своє бачення ризиків для останньої. На наше переконання, усвідомлюючи існування широкого їх спектра, такі ризики варто диференціювати за кількома групами. З огляду на специфіку ризиків і сфери впливу, їх доцільно розмежовувати за галузевим критерієм. Убачається виправданим виділити серед них такі ключові: 1) геополітичні; 2) політичні; 3) правові; 4) економічні; 5) технічні; 6) екологічні; 7) соціальні; 8) епідеміологічні та інші. Указана градація зумовлена існуванням широкого спектра багатьох ризиків для цієї системи, а також спільних походжень в останніх, що виправдовує доцільність їх об'єднання у кілька загальних груп.

Отже, проведене наукове дослідження дає підстави зробити певні висновки теоретико-прикладного характеру. В умовах появи й посилення деструкції в різних сферах економічних відносин і неефективності багатьох державних механізмів з урегулювання дискусійних аспектів, дотичних до окресленого напрямку, є реальна ймовірність зростання кількості ризиків та загроз усій системі економічної безпеки України. Це негативно позначатиметься на різних ланках і галузях національної економіки та управлінських механізмах, упливаючи на всю систему економічної безпеки України.

Вагоме значення на сучасному етапі мають загрози цій системі. До основних доцільно зарахувати такі: 1) зростання нерівності, збереження інших фундаментальних дисбалансів світового розвитку; 2) докорінну трансформацію економіки, зважаючи на стрімкі технологічні зміни; 3) поширення міжнародної злочинності, зокрема й легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом; 4) невизначеність і непередбачуваність розвитку ситуації у світі; 5) посилення міжнародної конкуренції із застосуванням усіх інструментів національної сили (політико-дипломатичних, воєнних, економічних, інформаційно-психологічних, кіберзасобів); 6) зростання викликів трансатлантичній та європейській єдності; 7) продовження гібридної війни з боку Російської Федерації із застосуванням політичних, економічних, інформаційно-психологічних, кібер- і воєнних засобів; 8) недостатню ефективність державних органів, що ускладнює вироблення і реалізацію ефективної політики; 9) непослідовність та незавершеність реформ і корупцію, що перешкоджа-

ють виведенню української економіки з депресивного стану, унеможлиблюють її сталі і динамічне зростання, підвищують уразливість до загроз, підживлюють кримінальне середовище; 10) недостатній захист права власності, повільний розвиток ринкових відносин у ключових сферах, зокрема і в користуванні землею і надрами; значна роль державного сектору в економіці, недосконалість та фрагментарність законодавства стримують економічне зростання, залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій; 11) недостатній рівень конкуренції та панування монополій, зокрема і в енергетичній сфері та інфраструктурі, низька енергоефективність зменшують конкурентоспроможність України, загрожують добробуту її громадян; 12) відсутність прогнозованих обсягів інвестування.

Важливе місце відводиться й ризикам у системі економічної безпеки України. Пропонується виділити серед них такі ключові групи: 1) геополітичні; 2) політичні; 3) правові; 4) економічні; 5) технічні; 6) екологічні; 7) соціальні; 8) епідеміологічні та інші.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стратегія національної безпеки України «БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ – БЕЗПЕКА КРАЇНИ» : Указ Президента України 14.09.2020 р. № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>.
2. Горбулін В.П., Качинський А.Б. Засади національної безпеки України. Київ : Інтертехнологія, 2009. 272 с.
3. Приходько В.П. Система загроз національним економічним інтересам України. *Інвестиції: практика та досвід*, 2013. № 14. С. 13.
4. Мартиненко В.В. Загрози економічній безпеці України в контексті викликів глобалізації. *Економічний часопис-XXI*, 2011. № 7–8. С. 40–43.
5. Дудка Ю.П. Стратегія подолання ризиків та загроз економічній безпеці України в глобалізованій економіці. *Економіка та держава*, 2009. № 3. С. 23–27.
6. Наумова Т.В. Риски глобального общества: движение к новой методологической парадигме. *Научный вестник МГТУ ГА*, 2014. № 203. С. 67–71.
7. Фесик С.В. Обеспечение экономической безопасности в сфере реализации государственных программ с привлечением государственно-частного партнерства : дисс. ... канд. экон. наук : 08.00.05. Сургут, 2019. 243 с.
8. Матаев Т.М. Типология рисков по проектам государственно-частного партнерства. *Российское предпринимательство*, 2012. № 3. С. 4–10.
9. Соколов М.Ю., Маслова С.В. Управление рисками в проектах государственно-частного партнерства. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. : Менеджмент*, 2013. Вып. 4. С. 100–124.